

مقدمه

شواهد موجود در کتب تاریخی گویای این حقیقت است که پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) از آغاز رسالت با رویکرد عمده زنان به آیین توحیدی روبرو شد. اولین پذیرنده اسلام (خدیجه)، (1) اولین شهیده (سمیه) (2) و بانوانی که از سابقین و مهاجران شمرده می شدند (3) نمونه روشنی از مشارکت زنان در عرصه های اجتماعی را به نمایش می گذارند.

حضور زنان در حجة الوداع بارزترین و ماندگارترین نوع شرکت در صحنه های اجتماعی است. اخبار فراوانی که به وسیله راویان زن از این مراسم عظیم نقل شده، گویای تلاش گسترده زنان در پاسداری از این میراث مقدس است. دستاوردهای بانوان در عرصه اخبار غدیر به دو گروه عمده تقسیم می شود:

الف. اخبار زنان صحابی

در سال دهم هجری، با اعلام پیامبر (صلی الله علیه و آله)، مؤمنان بسیاری از شهرهای مختلف به سوی مدینه روان شده، در حومه شهر مسکن گزیدند و به انتظار موسم حج نشستند؛ حتی که بعدها به حجة الوداع، حجة الاسلام، حجة البلاغ، حجة الکمال، حجة التمام شهرت یافت. پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) روز شنبه، پنج یا شش روز قبل از آغاز ذی حجة، از مدینه حرکت کرد. در این سفر همه زنان و اهل بیت پیامبر با وی همراه بودند.

(4) گروهی از این بانوان حدیث غدیر را نقل کرده اند؛ که نام و روایتشان چنین است:

1. حضرت زهرا (علیها السلام)

حضرت فاطمه زهرا (علیها السلام) یگانه یادگار رسول اکرم (صلی الله علیه و آله) است، که همچون دیگر اهل بیت (علیهم السلام) بارها به یادآوری واقعه غدیر پرداخت. نگاهی به سخنان آن بزرگوار جایگاه وی در عرصه اخبار غدیر را آشکار می سازد:

گروهی از انصار، برای توجیه خطای خویش، به ایشان گفتند: اگر مطالب شما را قبل از بیعت با دیگران می شنیدیم با غیر علی بیعت نمی کردیم. حضرت فرمود:

آیا پدرم در روز غدیر برای کسی جای عذر باقی گذاشت؟ (5) و نیز در جواب محمود بن لبید که پرسیده بود: آیا از سخنان پیامبر دلیلی بر امامت علی دارید؟ فرمود: شگفتا، آیا روز غدیر را فراموش کردید؟!

محمود بن لبید گفت: آن روز چنان بود ولی از آنچه به شخص شما اشاره شده، بگوئید.

حضرت فرمود: خدا را شاهد می گیرم، شنیدم (پیامبر) فرمود: علی بهترین کسی است که در میان شما جانشین خود قرار می دهم. علی (علیه السلام) امام و جانشین بعد از من است و دو فرزندم حسن و حسین و نه تن از فرزندان حسین امامان نیک اند. اگر از آنان اطاعت کنید، شما را هدایت خواهند کرد و اگر با آنان مخالفت ورزید، تا قیامت اختلاف در میان شما حاکم خواهد بود. (6)

روایتی با سند بسیار دقیق و مشهور بیان می دارد که دختر بزرگوار پیامبر حدیث غدیر را چنین بیان فرمود:

قال رسول الله (صلی الله علیه و آله): «مَنْ كُنْتُ وَلِيِّهٖ فَعَلِيٌّ وَلِيِّهٖ وَ مَنْ كُنْتُ اِمَامَهُ فَعَلِيٌّ اِمَامُهُ». (7)
رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: هر که من سرپرست اویم علی سرپرست اوست و هر که من امام او هستم علی امام اوست.

احتجاجی از فاطمه زهرا به وسیله چند تن از زنان به این صورت روایت شده است:

«قالت: انسیتم قول رسول الله (صلی الله علیه و آله) يوم غدیر خم، مَنْ كُنْتُ مَوْلَاهُ فَعَلِيٌّ مَوْلَاهُ و قوله: أَنْتَ مِنِّي بِمَنْزِلَةِ هَارُونَ مِنْ مُوسَى (علیهما السلام)». (8)

آیا سخن رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در روز غدیر خم را فراموش کرده اید، که فرمود: هر که من مولای او هستم علی مولای اوست و آیا سخنش را فراموش کرده اید که فرمود: تو نسبت به من مانند هارون نسبت به موسی هستی. حضرت فاطمه زهرا (علیها السلام) عمر خویش را در راه اثبات ولایت امیرمؤمنان به انصار و مهاجرین صرف نمود و سرانجام نیز در همین راه به شهادت رسید و سیده شهیدان ولایت نام گرفت.

2. ام سلمه

حضور زنان پیامبر، از جمله ام سلمه (9) در مراسم غدیر، در کتب مختلف مورد تاکید قرار گرفته است. (10)

صاحب روضة الصفا می گوید:

«چون حضرت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در غدیر خم حدیث «مَنْ كُنْتُ مَوْلَاهُ فَعَلَيْهِ مَوْلَاهُ» در شان امیرمؤمنان فرمود پس از منبر فرود آمد و در خیمه خاص خود نشست و فرمود که امیرمؤمنان در خیمه دیگر بنشیند بعد از آن طبقات خلایق را فرمود تا به خیمه علی رفتند و زبان به تهنیت علی (علیه السلام) گشادند. چون مردم از این امر فارغ شدند امهات مؤمنین به فرموده آن حضرت نزد علی رفتند و او را تهنیت دادند.» (11)

ام سلمه یکی از دو زن پیامبر (صلی الله علیه و آله) است که حدیث غدیر را روایت کرده است. او ماجرای غدیر را چنین باز می گوید:

اخذ رسول الله (صلی الله علیه و آله) بيد علی بغدير خم فرفعها حتى راينا بياض ابطينه فقال «مَنْ كُنْتُ مَوْلَاهُ فَعَلَيْهِ مَوْلَاهُ» ثم قال «ايها الناس اني مخلف فيكم الثقلين كتاب الله و عترتي و لن يفترقا حتى يردا على الحوض» (12)

در غدیر خم رسول خدا (صلی الله علیه و آله) دست علی (علیه السلام) را بالا برد، تا آنجا که سفیدی زیر بغلش را دیدیم، آنگاه فرمود: هر که من مولای او هستم پس علی مولای اوست. بعد فرمود: ای مردم، من دو چیز گرانبها در میان شما بر جای می گذارم کتاب خدا و عترتم. این دو هرگز از هم جدا نخواهند شد تا وقتی در حوض به من برگردند.

ام سلمه از معدود کسانی است که بعد از وفات نبی اکرم (صلی الله علیه و آله) در خط ولایت امیرمؤمنان باقی ماند. او به فرزندش چنین وصیت کرد. «یا بنی الزمه فلا و الله ما رایت بعد نبیک (صلی الله علیه و آله) اماما غیره»؛ پسرکم، همراهش (علی) باش. به خدا قسم، بعد از پیامبرت امامی غیر او ندیدم. (13) ام سلمه روایات دیگری نیز، در باره امیرمؤمنان، از پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) نقل کرده است. (14)

3. اسماء بنت عمیس

او به دلیل تقرب به اهل بیت روایات فراوانی نقل کرده است؛ تنها حدود شصت روایت از پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) دارد که بسیاری از آنها در منزلت امیرمؤمنان است. (15) اسماء از سابقین در اسلام است و از جمله افرادی است که قبل از آنکه مردم در خانه ارقم ایمان بیاورند به همراه همسرش جعفر به خدمت پیامبر آمد و اسلام اختیار نمود و به همراه جعفر به حبشه مهاجرت کرد.

بعد از شهادت جعفر طیار به عقد ابوبکر در آمد و از وی صاحب (محمد) شد در آن زمان که همسر خلیفه دوم بود توطئه قتل وصی پیامبر (صلی الله علیه و آله) را با هوشیاری و ایثار تمام خنثی نمود. وی همواره از محبان و ملازمان فاطمه زهرا (علیها السلام) بود او بعد از شهادت حضرت فاطمه (علیها السلام) از جمله زنان علی (علیه السلام) شد.

فرزندش محمد را چنان تربیت کرد که از مریدان و مخلصان امیرمؤمنان شد. زمانی که در حجة الوداع شرکت جست همسر ابوبکر بود. و محمد بن ابی بکر نیز در مسیر حجة الوداع متولد شد. ابن عقده در کتاب ولایت حدیث غدیر را از او روایت کرده است. (16) اسماء همچنین از راویان حدیث ردالشمس (17) به شمار می رود.

4. ام هانی بنت ابی طالب (سلام الله علیهما)

او فاخته نام دارد (18) و خواهر امیرمؤمنان (علیه السلام) است. ام هانی از راویان (19) و اصحاب (20) پیامبر اکرم بود پیامبر ضمن حدیثی او را «یکی از بهترین مردم» خواند. (21) این بانوی گرانقدر احادیثی چون ثقلین (22) و غدیر را از پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) روایت کرده است. او در باره واقعه غدیر می گوید: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) از حج بازگشت، تا در غدیر خم فرود آمد، سپس برخاست و در گرمای سوزان چنین گفت: (ای مردم هر که من مولای او هستم، پس علی مولای اوست. خدایا، هر که او را دوست دارد، دوست بدار و هر که با او دشمنی کند، دشمن بدار؛ هر که او را زیون سازد، زیون گردان و هر که او را یاری کند، یاری کن. (23)

5. عایشه دختر ابی بکر

او در شمار زنان پیامبر اکرم (24) و حاضران در حجة الوداع جای داشت. در کتب مختلف اهل سنت روایت غدیر از وی نقل شده است. ابن عقده در «حدیث ولایت» روایت او را نیز ذکر می کند. (25) بررسی موضعگیری های وی و تطبیق آن با عملکرد ام سلمه همسر دیگر پیامبر گرامی که در تاریخ از خود بر جای نهاده و تحقیق در انگیزه ها، تعیین جهت گیری ها و موقعیت های آن دو می تواند برای بانوانی که امروز در مقابل امواج سهمگین و بنیانکن سیاست بازی تبلیغات رنگارنگ و هدفدار و شعارهای برخاسته از مطامع نفسانی و دنیوی دنیاداران قرار دارند نمونه هایی تجربه شده و تاریخی و الگویی عملی و آکنده از راهکارهای مذهبی و سیاسی باشد.

6. فاطمه دختر حمزة بن عبدالمطلب

او از صحابه مشهور پیامبر (صلی الله علیه و آله) است و ابن عقده و منصور رازی حدیث غدیر را از وی نقل کرده اند. (26)

7. همسر زید بن ارقم

از جمله کسانی که حدیث غدیر را روایت کرده اند زید بن ارقم و نیز همسر وی می باشد علامه طباطبایی ضمن نام بردن از گروه کثیری که روایت (من کنت مولاة فعلى مولاة) را نقل کرده اند به ایشان نیز اشاره می کند. (27) ب. روایات زنان تابعی و ..

در میان روایات غدیر روایتی با ده سند به چشم می خورد که همه راویانش زن هستند. نام این بانوان چنین است:

1- الشیخة ام محمد زینب ابنة احمد بن عبدالرحيم المقدسيه.

2- فاطمه دختر امام موسی بن جعفر (علیه السلام)

3- زینب دختر امام موسی بن جعفر (علیه السلام)

4- ام کلثوم دختر امام موسی بن جعفر (علیه السلام)

5- فاطمه دختر جعفر بن محمد الصادق (علیه السلام)

6- فاطمه دختر محمد بن علی (علیه السلام)

7- فاطمه دختر علی بن الحسین (علیه السلام)

8- فاطمه دختر حسین بن علی (علیه السلام)

9- سکینه دختر حسین بن علی (علیه السلام)

10- ام کلثوم دختر فاطمه زهرا سلام الله علیها

این گروه از فاطمه زهرا سلام الله علیها نقل کرده اند که حضرت فرمود:

«انسیتم قول رسول الله (صلی الله علیه و آله) يوم غدیر خم، من کنت مولاة فعلى مولاة و قوله انت منی بمنزلة هارون من موسی علیهما السلام.» (28)

آیا سخن رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در روز غدیر را فراموش کردید، که فرمود: هر که من مولای او هستم علی مولای اوست. و (آیا) گفتارش را (فراموش کردید که فرمود: (ای علی)، جایگاه تو در برابر من مانند جایگاه هارون در برابر موسی است.

11- عایشه بنت سعد

عایشه بیشتر روایت هایش را از پدرش سعد (29) بن ابی وقاص نقل می کند و نزد ابن حجر از راویان موثق به شمار می رود. (30) او روایت غدیر را، از زبان پدرش چنین بازگو می کند:

«کنا مع رسول الله (صلی الله علیه و آله) بطريق مكة و هو متوجه اليها (كذا في النسخ و الصحيح و هو: متوجه الى المدينة) فلما بلغ غدیر خم وقف للناس ثم رد من تبعه و لحقه من تخلف فلما اجتمع الناس اليه قال: ايها

الناس من وليكم؟ قالوا: الله و رسوله. ثلاثا ثم اخذ بيد علي فاقامه ثم قال «من كان الله و رسوله وليه فهذا وليه اللهم و ال من والاه و عاد من عاداه».(31)

با رسول خدا در راه مکه بودیم و او به سوی مکه توجه داشت. (در نسخه های صحیح می خوانیم که به مدینه توجه داشت.) وقتی به غدیر خم رسید، ایستاد؛ آنان که جلو بودند بازگشتند و آنان که عقب مانده بودند، رسیدند. مردم پیرامونش گردآمدند و حضرت فرمود: ای مردم، سرپرست شما کیست؟ حاضران سه بار گفتند: خدا و پیامبرش. آنگاه دست علی را بلند کرد و فرمود: هر که خدا و رسول او سرپرستش هستند، این سرپرست اوست. خدایا، هر که او را دوست دارد، دوست بدار و آن که با او دشمنی می ورزد، دشمن بدار.

عایشه بنت سعد حدیث دیگری نیز از پدرش روایت کرده، که ولایت علی (علیه السلام) را آشکار می سازد: «سمعت ابي يقول: سمعت رسول الله (صلى الله عليه و آله) يوم الجحفة فاخذ بيد علي فخطب فحمد الله و اثنى عليه ثم قال: ايها الناس اني وليكم قالوا صدقت يا رسول الله ثم اخذ بيد علي فرفعها فقال: هذا وليي و يؤدى عني ديني و انا موالى من والاه و معادى من عاداه».(32)

شنیدم پدرم گفت که، رسول خدا (صلى الله عليه و آله) در روز جحفه دست علی (علیه السلام) را گرفت، سپس خطبه خواند، خدای را سپاس گفت، ستایش کرد و فرمود: ای مردم، من ولی شما هستم. گفتند: راست گفتی، ای رسول خدا (صلى الله عليه و آله). سپس دست علی را گرفت و بالا برد و فرمود: این جانشین من است و دین مرا ادا می کند. من دوست دار کسی هستم که او را دوست بدارد و دشمن کسی هستم که با او دشمنی ورزد.

12- دارمیه حجونیه کنانیه

او از شیعیان معروف و بسیار مشهور حضرت امیرمؤمنان بوده به نحوی که آوازه اش تا بدان حد پیچیده بود که معاویه موقع ورود به مکه از وی سراغ گرفت این موضوع خود به خوبی می تواند نمایانگر فعالیت های مؤثر و ارزنده این بانوی شیعه و محب اهل بیت باشد (ما تنها به آن بخش از سخنان وی که مربوط به غدیر می شود می پردازیم) (33) آنچه از گفتگوی او و معاویه بر جای مانده است را زمخشری در کتاب «ربیع الابرار» چنین باز می گوید:

سالی معاویه به حج رفت و از زنی که به نام دارمیه حجونیه، که سیاه چهره و تنومند بود، سراغ گرفت وقتی او را نزد معاویه آوردند، پرسید: ای دختر حام، چگونه ای؟ گفت: خوبم، حام نیستم، از قبیله بنی کنانم.

گفت: راست گفتی، آیا می دانی چرا تو را فرا خواندم؟

- سبحان الله! من غیب نمی دانم.

- خواستم بپرسم چرا علی را دوست داری و با من دشمنی می ورزی؟

- آیا از پاسخ معافم می داری؟

- نه.

- حال که نمی پذیری می گویم؛ من علی را به خاطر عدالتش و تقسیم یکسانش دوست داشتم و با تو دشمنی

می ورزم چون با آن که برای حکومت از تو سزاوارتر بود، جنگیدی و در پی چیزی برآمدی که برای تو نیست. با علی دوستی ورزیدم به خاطر ولایتی که رسول خدا (صلی الله علیه و آله)، در روز غدیر خم در مقابل چشم تو، برای او اقرار گرفت، به خاطر آنکه به بیچارگان محبت می ورزید و دینداران را بزرگ می داشت و... (34)

13- حسنیه

او در خانه امام صادق (علیه السلام) پرورش یافته بود و از شاگردان مکتب وی شمرده می شد. (35) حسنیه، با استعداد سرشارش، در مناظرات مختلف، که توسط هارون الرشید ترتیب داده می شد، شرکت جسته و از مقام ولایت دفاع می کرد. در یکی از این مناظره ها از فردی، که ابراهیم خوانده می شد، پرسید: آیا در هیچ جای تفاسیر شما آمده است که در حجة الوداع رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به امر پروردگار، در غدیر خم، فرود آمده، این آیه را: (یا ایها الرسول بلغ ما انزل الیک من ربک و ان لم تفعل فما بلغت رسالتک). با بیمناکی برای مردم تلاوت کرد و سپس آیه واللّٰه یعصمکم من الناس نازل شد و آیا در تفاسیر شما آمده است که پس از نزول «واللّٰه یعصمکم من الناس» پیامبر خدا دست علی بن ابی طالب را گرفت؛ بر منبری، که از جهاز شتر ساخته بودند، برآمد و گفت: من کنت مولاه فعلی مولاه اللهم وال من والاه و عاد من عاداه و انصر من نصره و اخذل من خذله و العن من ظلمه. آنگاه، این آیه نازل شد: «الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَ أَتَمَّمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَ رَضِيتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا».

ابراهیم سر به زیر افکند، حسنیه علماء را مخاطب ساخت و آنان را به جان هارون سوگند داد. حاضران، که خود را در مقابل هارون الرشید می دیدند، لب به تایید گشودند. ابو یوسف گفت: بیشتر صحابه و مفسران تصریح کرده اند که این آیه در باره علی بن ابی طالب نازل شده است و حدیث من کنت مولاه فعلی مولاه نیز مشهود است. حسنیه پرسید در باره «إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَ رَسُولُهُ وَ الَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَ يُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَ هُمْ رَاكِعُونَ» چه می گوئید؟ ابو یوسف گفت: به اجماع امت در باره علی بن ابی طالب است.

آنگاه حسنیه با شگفتی پرسید: ... احکام و نصوص الهی را وا می نهید و بیعت روز غدیر را نادیده می گیرید؟! (36)

14- عمیره بنت سعد بن مالک

او نیز از تابعین شمرده می شود. عمیره، اهل مدینه و خواهر سهل ام رفاعه ابن مبشر بود. او از راویان حدیث غدیر است و در سلسله سند حدیث «مناشده» امیرمؤمنان (علیه السلام) قرار دارد.

15 - ام المجتبی علویه

او حدیث غدیر را از عدی بن ثابت نقل کرده است و ابن عساکر در تاریخ خود از حدیث وی یاد می کند. (37)

16 - فاطمه بنت علی بن ابی طالب (علیه السلام)

او دختر علی بن ابی طالب (علیه السلام) است و مادرش ام ولد می باشد. برقی در رجال خود وی را از راویان امام حسن (علیه السلام) می داند (38) و در تهذیب الاحکام از راویان امیرمؤمنان (علیه السلام)، ابی حنیفه، اسماء بنت عمیس (39) شمرده شده است. حدیث منزلت (40) و ردالشمس (41) از جمله روایات اوست. وی حدیث غدیر را از ام سلمه نقل نموده است. (42)

«اشهد الله تعالى لقد سمعته يقول: علي خير من اخلفه فيكم و هو الامام و الخليفة بعدى و سبطاى و تسعة من صلب ائمة ابرار لئن اتبعتموهم وجدتموهم هادين مهديين و لئن خالفتموهم ليكون الاختلاف فيكم الى يوم القيمة».

پی نوشت ها :

(1) درباره اسلام خدیجه این سخن امیرمؤمنان به تنهایی کافی است که فرمود: «وَلَمْ يَجْمَعْ بَيْتٌ وَاحِدٌ يَوْمَئِذٍ فِي الْإِسْلَامِ غَيْرَ رَسُولِ اللَّهِ وَ أَنَا نَالِئُهُمَا» نهج البلاغه خطبه 192 (قاصعه).

(2) «کانت سمیه ام عمار بن یاسر و ابوه یاسر ممن عذب فی الله تعالی فصبرا و ارادتهما قریش علی ان رجعا عن الاسلام الى الکفر فابیا فضرب ابوجهل سمیه بحربة فی قبلها فماتت...» اعیان الشیعه، ج 7، ص 319.

(3) ریاحین الشریعة، ج 2، ص 305.

(4) الغدیر ج 1، ص 9.

(5) خصال صدوق، ج 1، ص 173؛ عوالم، ج 11، ص 467. «هل ترک ابی یوم غدیر خم لآخذ عذرا» تاکید مورخان

بر این که اهل بیت پیامبر (صلی الله علیه و آله) از جمله حاضرین در غدیر بودند مبین این مطلب است که حضرت فاطمه زهرا (علیها السلام) نیز در بین آنان حضور داشته است. زیرا مورخان حضور زنان پیامبر را به طور مستقل بیان کرده و گفته اند که امهات مؤمنین همراه پیامبر بودند بنابراین از طرفی فاطمه زهرا (علیها السلام) دارای چنان شخصیت برتری است که در صورت عدم حضور وی در غدیر باید بتوان روایاتی دال بر آن یافت که ظاهرا وجود ندارد از این روی می توان گفت که ایشان نیز در بین جمع حاجیان در حجة الوداع حضور داشته است.

(6) بحارالانوار، ج 36، ص 353 و 354؛ اسمی المناقب، ص 32؛ نهج الحیاة، ص 38.

- (7) احقاق الحق، ج 2، ص 460. در فیض الغدير، ص 391 به نقل از ینابیع الموده حدیث را چنین نقل کرده است «قالت: قال رسول الله (صلى الله عليه و آله) من كنت وليه فعلى وليه و امامه».
- (8) الغدير، ج 1، ص 197؛ «من كنت مولاه فعلى مولاه» احقاق الحق، ج 6، ص 282؛ ارجح المطالب، ص 571 و 448. صاحب فیض الغدير توضیحی بر احتجاج حضرت فاطمه دارد (فیض الغدير، ص 390).
- (9) ام سلمه دختر ابی امیه بن المغیره مخزومی است مادرش عاتکه دختر عبدالمطلب است او دختر عمه پیامبر و همسر وی بود و در سال 65 هجری وفات یافت. (اعلام خصال صدوق، ص 301).
- (10) معارج النبوة، ج 2، ص 318.
- (11) فیض الغدير، ص 388-389.
- (12) الغدير، ج 1، ص 17 و 18؛ ملحقات احقاق الحق، ص 53؛ معجم رجال الحديث، ج 23، ص 177.
- (13) اعلام النساء، ص 651؛ بصائر الدرجات، ص 183، ج 4.
- (14) مانند «من سب عليا فقد سبني و من سبني فقد سب الله تعالى» (المستدرک علی الصحیحین، ج 3، ص 121) و «قال رسول الله (صلى الله عليه و آله) كاني دعيت فاجيب و اني تارك فيكم الثقلين احدهما اكبر من الآخر كتاب الله عز و جل حبل ممدود من السماء الى الارض و عترتي اهل بيتي فانظروا كيف تخلفوني فيهما».
- اعلام النساء، ص 634 نقل از امالی شیخ طوسی، ج 2، ص 92؛ كشف الغمه، ج 2، ص 32، ارجح المطالب، ص 338، از طریق ابن عقده.
- (15) اعيان الشيعه، ج 3، ص 408؛ جامع الرواة، ج 2، ص 455؛ خلاف طوسی، ج 1، ص 5.
- (16) الغدير، ج 1، ص 17.
- (17) امالی مفید، ص 55 و 56؛ ارشاد مفید، ص 163 و 164. مجموعه فضایل و عنایات اسماء بنت عمیس به اهل بیت (علیه السلام) در ضمن مقاله ای مستقل در شماره های آینده به خوانندگان گرامی ارائه خواهد شد.
- (18) اعيان الشيعه، ج 3، ص 488.
- (19) رجال برقی، ص 60.
- (20) رجال شیخ طوسی، ص 33.
- (21) تنقیح المقال، ج 3، ص 73؛ معجم رجال الحديث، ج 23، ص 881.
- (22) اعلام النساء، ص 488؛ ارجح المطالب، ص 337.
- (23) رجع رسول الله (صلى الله عليه و آله) من حجة حتى نزل بغدير خم ثم قام خطيبا بالهجرة فقال: ايها الناس من كنت مولاه فعلى مولاه اللهم وال من والاه و عاد من عاداه و اخذل من خذله و انصر من نصره) ینابیع الموده، ص 40؛ اعلام النساء، ص 489. روایت غدیری فاختره را در الغدير، ج 1، ص 18 و احقاق الحق، ج 2، ص 463 ببینید.
- (24) عایشه در سال 57 در مدینه درگذشت و در بقیع دفن شد. (اعلام خصال صدوق، ص 315).
- (25) الغدير، ج 1، ص 48؛ احقاق الحق، ج 2، ص 460.
- (26) الغدير، ج 1، ص 58. منصور بن حسین آبی معروف به ابوسعید صاحب کتاب نثرالدرر متوفی قرن پنجم کتابی به نام حدیث الغدير نوشته و بنا به گفته مناقب ابن شهرآشوب این کتاب راویان حدیث غدیر را بر حسب حروف الفبا برشمرده است. «غدیر در آینه کتاب، ص 79.»
- (27) المیزان فی تفسیر القرآن، ص 59.

- (28) روایت فوق را حافظ بزرگ ابوموسی مدینی در کتاب خود آورده است. او می گوید: این حدیث سلسله دار است. زیرا هر یک از فاطمه ها از عمه خود روایت کرده اند و این روایت پنج خواهر برادر است که هر یک از دیگری نقل کرده اند. رک: اسنی المطالب فی مناقب علی بن ابی طالب «، شمس الدین ابوالخیر الجزری، ص 32؛ احقاق الحق، ج 21، ص 26 و 27؛ بحارالانوار، ج 36، ص 353؛ عوالم، ج 11، ص 444؛ اثبات الهدی، ج 2، ص 553 و ج 3، ص 127؛ اعلام النساء المؤمنات، ص 578 و مسند فاطمه معصومه (سلام الله علیها)، سید علی رضا سید کباری، ص 56 (چاپ نشده).
- (29) ابواسحاق سعد بن ابی وقاص در سال 54 - 58 و عایشه بنت سعد در سال 117 وفات یافتند. نسایی روایت وی را نقل کرده است. به خصائص نسایی، ص 3 مراجعه شود.
- (30) التقریب، ابن حجر، ص 473.
- (31) الغدیر، ج 1، ص 38-41؛ خصائص نسائی، ص 18 و 25. عایشه بنت سعد احادیث دیگری راجع به فضایل امیرمؤمنان دارد؛ به اسنی المطالب، ص 52 و ملحقات احقاق الحق، ص 189 و 190 رجوع کنید.
- (32) الغدیر، ج 1، ص 38 - 41.
- (33) دارمیه حجونیه از زنان فاضل، خردمند و فصیح بود. او استدلالی قوی داشت و در خط ولایت استوار بود. روایت او را ابن عبدربه در عقد الفرید از سهل بن ابی سهل تمیمی از پدرش نقل کرده است. (عقد الفرید، ج 1، ص 352؛ بلاغات النساء، ص 72).
- (34) متن کامل مباحثه دارمیه حجونیه را در کتب ذیل بخوانید: بلاغات النساء، ص 72؛ العقد الفرید، ج 1، ص 162؛ صبح الاعشی، ج 1، ص 259؛ الغدیر، ج 1، ص 209؛ اعلام النساء المؤمنات، ص 333؛ اعیان الشیعه، ج 6، ص 364.
- (35) ریاض العلماء، ج 5، ص 704. او فاضل، عالم، مدقق و آگاه به اخبار و آثار بود.
- (36) این متن در حلیه المتقین، بخش مناظرات حسنیه، ذکر شده است. در باره موضوع مناظره حسنیه اختلاف است. سید محسن امین در اعیان الشیعه، ذیل کلمه «حسنیه» می گوید: این (مناظره) از اختراعات ابوالفتوح رازی است. مرحوم خوانساری در روضات الجنات این مناظره را ذکر کرده است و شیخ آقابزرگ در ذریعه می نویسد: الحسنیه: رساله فی الامامة تنسب الی مؤلفها و هو بعض الجوارى من بنات الشیعة فیها مناظراتها مع علماء المخالفین فی عصر هارون الرشید. (الذریعه، ج 7، ص 200، رقم 89؛ نقل از اعلام النساء، ص 300 تا 301). برای تحقیق بیشتر در باره شخصیت حسنیه به تنقیح المقال، ج 3، ص 247؛ ریاض العلماء، ج 5، ص 407؛ روضات الجنات، ج 1، ص 153؛ الذریعه، ج 7، ص 200 و ج 4، ص 97 و ج 25، ص 296 و ج 5، ص 105 و 145 و 161؛ من لا یحضره الفقیه، ج 4، ص 75. معجم رجال الحدیث، ج 23، ص 187 رجوع کنید. خلاصه ای از مطالب کتب فوق در اعلام النساء ص 300 تا 302 آمده است.
- (37) الغدیر، ج 1، ص 70.
- (38) پیام غدیر، عذرا انصاری، ایشان روایت را از تاریخ دمشق، باب تاریخی علی بن ابی طالب (علیه السلام) ص 51 نقل نموده اند.
- (39) رجال برقی، ص 60؛ معجم رجال الحدیث، ج 23، ص 197، رقم 15659.
- (40) تهذیب التهذیب، ج 12، ص 470.
- (41) اعیان الشیعه، ج 8، ص 39 - ملحقات احقاق الحق؛ ص 262.

